

Костенко Т.М.
Інститут спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка
Національної академії педагогічних наук України
м. Київ, Україна, tanya_t.k@ukr.net

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ ДО ОРІЄНТУВАННЯ В ПРОСТОРІ НЕЗРЯЧИХ ДІТЕЙ ТА З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ

В статті висвітлено сучасний стан організації та проведення занять з орієнтування в просторі дітей з інвалідністю по зору, проблему психологічної готовності незрячих дітей та їх родин до процесу адаптації, соціалізації та інтеграції. Проаналізовано систему організації занять з орієнтування в просторі в спеціальних загальноосвітніх закладах для незрячих дітей. Піднято питання збільшення індивідуальних годин на заняття в школах та введення додаткових фахівців у штат закладу. Визначено психологічні аспекти підготовки до занять з орієнтування в просторі: наявність і характер залишкового зору, положення дитини в родині, соціальне оточення, готовність збережених аналізаторів сприймати предметний світ і навколишній простір, навички самостійного пересування в просторі (мікро-, макропростір), психологічні стадії, на яких перебуває дитина з інвалідністю по зору, психологічна готовність до самостійного пересування в просторі. Обґрунтовано залучення батьків до процесу орієнтування в просторі незрячих дітей через проходження ними відповідної психологічної практики.

Ключові слова: незрячі діти, орієнтування в просторі, психологічні аспекти, тростина.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОДГОТОВКИ К ОРИЕНТИРОВКЕ В ПРОСТРАНСТВЕ НЕЗРЯЧИХ ДЕТЕЙ И С НАРУШЕНИЯМИ ЗРЕНИЯ

Освещено современное состояние организации и проведения занятий по ориентированию в пространстве детей с инвалидностью по зрению, проблему

психологической готовности незрячих детей и их семей в процесс адаптации, социализации и интеграции. Проанализирована система организации занятий по ориентированию в пространстве в специальных общеобразовательных учреждениях для незрячих детей. Поднят вопрос увеличения индивидуальных часов на занятия в школах и введение дополнительных специалистов в штат учреждения. Определены психологические аспекты подготовки к занятиям по ориентированию в пространстве: наличие и характер остаточного зрения, положение ребенка в семье, социальное окружение, готовность сохранных анализаторов воспринимать предметный мир и окружающее пространство, навыки самостоятельного передвижения в пространстве (микро-, макропростир), психологические стадии, на которых находится ребенок с инвалидностью по зрению, психологическая готовность к самостоятельному передвижению в пространстве. Обоснованно привлечение родителей к процессу ориентировки в пространстве незрячих детей через прохождения ими соответствующей психологической практики.

Ключевые слова: незрячие дети, ориентировки в пространстве, психологические аспекты, трость.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PREPARATION FOR ORIENTATION IN THE SPACE OF BLIND CHILDREN AND WITH VISUAL IMPAIRMENTS

The issue concerning the current state of the organization and conducting the orientation in the space lessons for children with visual disabilities, the problem of psychological readiness of blind children and their families to the process of adaptation, socialization, and integration are highlighted. The author analyzes the system of organizing space orientation classes in special schools for blind children. The author raises the issue of increasing individual hours for schooling and introducing additional staff to the institution. Learning orientation in space is only possible if there is an individual approach to each blind child, taking into account the nature of its visual impairment, individual personality traits, and life experience. The psychological aspects of preparation for space orientation training

are outlined: presence and nature of residual vision, position of the child in the family, social environment, readiness of the saved analyzers to perceive the subject world and the surrounding space, skills of independent movement in space (micro-, macro-space), psychological stages, where the child with visual disability is located, psychological readiness to moving independently in space. The involvement of parents in the process of orientation in the space of blind children through the passage of appropriate psychological practice is substantiated.

Key words: blind children, space orientation, psychological aspects, cane.

В умовах швидкої зміни інформаційного та фізичного простору, для незрячої дитини навчитися самотійно орієнтуватися в просторі є життєво необхідним завданням у процесі підготовки до самотійного життя. Для дитини з порушеннями зору освоїти орієнтування в мікро- та макропросторі є не менш важливим компонентом соціалізації. Навчання орієнтуванню в просторі і мобільності вимагає спеціально організованої фахівцем роботи, одним з аспектів якої є психологічно підготувати не лише незрячу дитину та дитину з порушеннями зору, а й її батьків. Орієнтування в просторі є одним з головних напрямів соціалізації та адаптації незрячих та з порушеннями зору дітей до умов суспільства, організацію якого потрібно осучаснювати та змінювати відповідно до міжнародних стандартів

Безпосередньому сприйманню незрячих дітей доступна мала кількість предметів, які можуть служити їм належними орієнтирами. Але деякі з них виявляються не тільки орієнтирами, а й ознакою, за якою у незряча дитина здогадується про предмет, що в даний момент недосяжний його сприйманню. Цей предмет в якості орієнтира або перешкоди може суттєво вплинути на її поведінку. Внаслідок цього незряча дитина повинна завжди тримати в полі своєї уваги все, навіть найменші сигнали, які будь-яким чином впливають на зміну навколишнього середовища. Зряча дитина орієнтується в просторі без будь-яких труднощів, зір охоплює всю обстановку в цілому і орієнтування в ній проходить на рівні умовних

рефлексів, які здобуті в результаті життєвого досвіду. У незрячих дітей орієнтування в просторі проходить по іншому. Для них це складний психічний процес.

Проте, система навчання орієнтуванню у просторі в Україні не відповідає міжнародній практиці розвитку мобільності незрячих дітей і вимагає модернізації.

На сьогодні дана проблема розглядається в контексті вирішення питань із збільшенням годин на індивідуальну роботу з просторового орієнтування та введення штатних одиниць в штатні розписи спеціальних закладів. Так, у штатних розписах спеціальних дошкільних закладів відсутні відповідні штатні одиниці фахівців з орієнтування у просторі та мобільності. «Типовими навчальними планами спеціальних закладів загальної середньої освіти з навчанням українською мовою для дітей з порушенням зору (сліпих дітей)» в підготовчих-4 класах передбачено 2 години на клас, 5-10 класах передбачено в рамках інваріантної частини на «Орієнтування у просторі» – 1 година на тиждень на клас, та на додаткові заняття та консультації 1 година на тиждень на клас, 11-12 класах, коли діти готуються до самостійного життя, занять з орієнтування зовсім немає. Діти з порушеннями зору можуть відвідувати реабілітаційні заклади, але й там на заняття з орієнтування у просторі для індивідуальної роботи виділяється недостатньо годин. У штатах інклюзивно-ресурсних центрів Міністерства освіти і науки України, куди могли б звернутися особи з інвалідністю по зору за допомогою у навчанні орієнтуванню та індивідуальній мобільності, не передбачено відповідних посад для викладачів орієнтування та індивідуальної мобільності.

Навчання орієнтування у просторі можливе лише за наявності індивідуального підходу до кожної незрячої дитини з урахуванням характеру її зорового порушення, індивідуальних особливостей особистості та набутого досвіду життя. Просторове орієнтування – це здатність дитини в будь-який момент правильно уявити просторове співвідношення навколишніх предметів та своє положення відносно них [1].

Спостерігаючи за незрячою дитиною під час самостійного пересування в приміщенні, в квартирі, у дитячому садку або на вулиці, можна побачити значне напруження, невпевненість і скутість рухів, страх пересування. Дитина змушена під час ходьби всі свої зусилля та увагу спрямовувати на те, щоб не нашттовхнутися на що небудь, щоб не впасти, щоб не забитися. Як наслідок у дитини з'являється страх самостійного пересування в просторі, вона не виявляє бажання пізнавати навколишній світ.

Проблема формування просторових уявлень та навичок просторового орієнтування висвітлюється науковцями відділу освіти дітей з порушеннями зору Інституту спеціальної педагогіки та психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України (І.М. Гудим, В.В. Кобильченко, С.В. Кодратенко) та кафедри офтальмопедагогіки та офтальмопсихології НПУ ім М. Драгоманова (Є.П. Синьова, Л.Г. Медведок, Т.М. Гребенюк) [4].

У дослідженнях підкреслюється значний вплив просторових сприймань, уявлень та умінь орієнтуватися в просторі на розвиток пізнавальної діяльності дитини з порушеннями зору і вдосконалення її інтелектуальних, творчих здібностей. Формування у дитини з порушеннями зору просторових уявлень підвищує результативність і якість її діяльності (продуктивно-творчої, пізнавальної, трудової). У незрячих дітей спостерігається страх перед пересуванням у просторі, що обумовлено несформованістю ходьби. Незряча дитина потребує спеціального відпрацювання техніки ходьби: певне положення тіла, постановку ступнів, почуття рівноваги й координацію рухів рук і ніг. Дітям з порушеннями зору властива переоцінка своїх зорових можливостей, що негативно позначається на успішності самостійного орієнтування в просторі [5,6].

Навчання орієнтуванню у просторі має включати не лише володіння інформацією про психологічні особливості кожного незрячого учня, а й про психологічну готовність кожного до цього процесу .

Під психологічною готовністю до просторового орієнтування ми розуміємо систему, елементи якої у взаємодії функціонують на сенсорному,

інтелектуальному, та емоційному рівнях. Просторове орієнтування – це складний процес, в якому беруть участь в комплексі всі органи відчуття (всі аналізатори): світловий (зір), звуковий (слух), руховий, тактильний, температурний (дотик). Від їхнього стану залежить якість і можливості орієнтування в просторі. В процесі орієнтування роль кожного виду відчуття неоднакова. Доти потребує безпосереднього контакту з предметом, який обстежується (контактний аналізатор). Зір та слух доносить до людини інформацію про предмети та явища, які знаходяться та відбуваються на такій відстані, що безпосередній контакт з ними неможливий. Зір та слух називаємо дискантними аналізаторами і саме вони головні під час орієнтування у просторі [1,3].

Виходячи з того, що обов'язковим компонентом корекційних занять з незрячими дітьми є просторове орієнтування вважаємо за необхідне розглянути його психологічну складову. Так, просторове орієнтування має наступну структуру: мету, мотив, способи виконання та емоційне відношення до виконуваного виду діяльності. Мета просторового орієнтування – формування навичок та вмінь та розвиток мобільності незрячих дітей. Для досягнення мети навчання просторовому орієнтуванню необхідно вирішити наступні завдання: навчити використовувати різну інформацію (звукову, тактильну) для компенсації порушеної зорової функції, виробити способи оцінки форми, величини, відстані між предметами, напрямок руху; навчити використовувати тифлотехніку з просторового орієнтування; формувати соціально-важливі якості особистості – активність, наполегливість, стійкість, цілеспрямованість. Поряд з цими завданнями постає завдання – психологічно підготувати незрячу дитину до занять з орієнтування в просторі, сформувати позитивну мотивацію. Зазначимо, що позитивна мотивація формується в процесі занять та за допомогою відповідних методів та прийомів.

Одним з таких прийомів є знайомство незрячих учнів з життям і діяльністю незрячих мандрівників, туристів, а також відомих людей, які досягли великих результатів у громадській діяльності на основі успішного

орієнтування в малому і великому просторі. Використовується позитивний досвід таким чином: проводяться бесіди, прослуховуються записи з розповідями про особистий досвід, запрошуються на заняття відомі люди, які можуть надихнути, поділитися своїми знаннями та історіями успіху починаючи з перших кроків.

Дуже важливо до цього процесу залучати батьків, оскільки вони мають вагомий психологічний вплив на успіхи у навчанні просторовому орієнтуванню. Батьків слід залучати до занять з психологом для вироблення позитивної мотивації і вміння надавати психологічну підтримку незрячим дітям в процесі навчання та самостійного орієнтування в просторі. Батьки мають навчитися підтримувати незрячу дитину і її зусилля до активності та рухливості, транслювати впевненість, що тренування є необхідною умовою до самостійності незрячої дитини і завжди підтримувати дитину. Батьки своєю позитивною установкою допоможуть послаблювати невпевненість, побоювання і страхи дитини, пов'язані з навчанням орієнтуванню у просторі.

Зазначимо, що за результатами обстеження психологічної готовності до занять з орієнтування в просторі, ми визначили два ключових психологічних аспекти: страх перед тростиною, що є обов'язковим елементом орієнтування в просторі, вплив психологічної стадії, на якій перебуває дитина з інвалідністю по зору (I,II,III).

Тростина для незрячого – це продовження руки, за допомогою якої знаходить різні предмети та долає перешкоди. Також тростина може служити генератором звуку; при постукуванні по будь-якому предмету, можна визначити з чого зроблений даний предмет. Під час сильного постукування по дорозі, незрячий може визначити приблизну відстань до предметів будинків, парканів та інше. Біла тростина є знаком незрячого, сигналом, який попереджує водія транспортного засобу про те, що на дорозі незрячий.

Виходячи з того, що порушення зору мають різний характер та час виникнення виділяють три стадії переживання втрати (порушення зору).

I. Стадія. Шок. Характеризується розсіяністю і підвищеним тривожним станом, труднощами в адаптації, замиканням в собі, відмовою говорити про проблему. Такий стан може бути від кількох годин до кількох днів.

II. Стадія. Удар. Емоційно це проявляється через: страх – страх майбутнього, хвилює, як буде виглядати, що інші подумують, це вплине на все подальше життя; заперечення – відмова прийняти втрату зору, сподіваючись, що це тимчасово і медикаментозно ще можна все виправити; гнів – сильна емоція, яка часто супроводжується відсутністю страху та самообвинуваченням; гнів може супроводжуватися фізіологічними симптомами (нудота, тремор, тахікардія, головний біль, розлади сну); провина – почуття, яке відчувають перед рідними та близькими; безпорадність – людина не знає, як допомогти самій собі, боїться зробити щось не так. Цей стан може тривати 2-3 дні, без необхідної психологічної допомоги – до декількох тижнів.

III. Стадія. Вирішення. Дитина з інвалідністю по зору починає: усвідомлювати, що зір втрачений, інтерпретувати це як нещасний випадок, трагічну подію в житті, яку потрібно прийняти та пережити, шукає вирішення «Як жити далі?». Тривалість залежить від індивідуальних адаптаційних можливостей та компенсаторних механізмів

Якщо говорити про страх перед тростиною, то умовно ми виділили наступні категорії. Перша категорія – «страх чогось, який нічим неможливо пояснити». Учні просто пояснюють це «не хочу, бо боюсь». Друга категорія «Беру тростину – визнаю свою особливість». До цієї категорії відносяться діти, які ще не пройшли стадію прийняття свого зорового діагнозу. Третя категорія: «Беру тростину – безповоротна самотійність і опора тільки на себе» – страх, що що вже не буде допомоги як раніше. Четверта категорія: «Беру тростину – для дівчат не привабливо, для хлопців – слабкість». П'ята категорія: «Я не зможу..., виглядатиму недолуго». Дана категорія характеризується ще й тим, що додається невпевненість у власних можливостях.

Виявлені категорії страхів показують, що вони відносяться як до мікропростору так і до макропростору. А це означає, що лише спільна робота фахівців і батьків дасть в результаті позитивний результат у роботі з навчання орієнтування у просторі незрячих дітей.

Перед тим, як проводити роботу з психологічної підготовки до занять з орієнтування в просторі ми визначили «допсихологічні» аспекти, серед яких:

- розвиток полісенсорного сприйняття навколишнього: дотику, слуху, нюху, пропріорецептивних відчуттів, почуття – при формуванні навичок орієнтації як в знайомому, так незнайомому просторі;

- формування пропріо чутливості для вільного володіння своїм тілом; автоматизація навичок ходьби дозволяє приділяти більше уваги не техніці пересування, а своєчасному і точному сприйняттю шляху руху, просторових і часових орієнтирів, що в значній мірі полегшить орієнтування і рух у просторі;

- ознайомлення зі світом оточуючих їх речей, в якому вони будуть жити, і орієнтуватися;

- розширення їх кругозору, знання предметного світу з різноманітним властивостей і якостей, які вони можуть використовувати як орієнтири;

- інформування (вчасне) про закономірності розвитку природи і суспільства, зміна навколишніх їх речей, поява нової техніки, нових об'єктів з усіма новими, невідомими їм раніше якостями.

Отже, при самотійному пересуванні дитина з порушенням зору стикається з безліччю труднощів. До найпоширеніших труднощів відносяться, перш за все, орієнтування, мобільність і безпека. Якщо доросла людина з інвалідністю по зору, так чи інакше, може впоратися з труднощами орієнтування в просторі самотійно, використовуючи допомогу оточуючих, навички комунікації і свій життєвий досвід, а також допомогу оточуючих, то дітям дошкільного та молодшого шкільного віку набагато складніше. Діти з порушенням зору пересуваються самотійно в основному тільки в знайомому

просторі, і, як правило, він обмежується квартирою, дитячим садом, навчальним закладом. На вулиці дитину супроводжують дорослі: батьки, вчителі, вихователі. Найчастіше дорослі більше уваги приділяють тотально незрячим дітям. Вони помилково вважають, що дитина, яка має залишковий зір, легко зорієнтується і розбереться самостійно. Таким чином, навчання орієнтуванні в просторі дітей з порушенням зору має плануватися і проводитися з урахуванням таких психологічних аспектів: психологічна готовність до самостійного пересування в просторі, наявність і характер залишкового зору, положення дитини в родині, соціальне оточення, готовність збережених аналізаторів сприймати предметний світ і навколишній простір, навички самостійного пересування в просторі (мікро-, макропростір), психологічну стадію, на якій перебуває дитина з інвалідністю по зору (I,II,III).

Література

1. Гошовський В.І. Орієнтування у просторі, як засіб соціалізації та інтеграції людей з інвалідністю по зору в суспільство / В.І. Гошовський. – Рівне, 2018. – 58.с.
2. Ермаков В.П., Якунин Г.А. Основы тифлопедагогтики: Развитие, обучение и воспитание детей с нарушениями зрения / В.П. Ермаков, Г.А. Якунин. – М.: Владос, 2000. – 119 стр.
3. Клопота Є.А. Особливості процесу інтеграції в суспільство осіб з глибокими порушеннями зору / Є.А. Клопота // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами. – 2015. - № 12 (14). – С. 142-155.
4. Кобильченко В.В. Спеціальна психологія на сучасному історичному етапі: пошук власної наукової ідентичності // Журнал «Педагогіка і психологія». – 2016. – №2. – С. 64-70.
5. Костенко Т.М. Розробка програми корекції розвитку з глибокими порушеннями зору : емоційно-вольова сфера. / Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць / [ред.кол.; голов. ред. – О.М. Топузов]. К: Педагогічна думка. 2016. – Вип.12. – С. 208-215.
6. Кульбіда С. В. Освіта ХХІ століття. Дефектологія. № 2. 2006. С.54 – 56.

References

1. Hoshovskyi V.I. (2018). Oriientuvannia u prostori, yak zasib sotsializatsii ta intkhratsii liudei z invalidnistiu po zoru v suspilstvo. [In Ukrainian].
2. Ermakov V.P., Jakunin G.A. (2000). Osnovy tiflopedagogiki: Razvitie, obuchenie i vospitanie detej s narushenijami zrenija. Moskva: Vldos. [In Russian].
3. Klopota Ye.A. (2015). Osoblyvosti protsesu intehratsii v suspilstvo osib z hlybokymy porushenniamy zoru. Aktualni problemy navchannia ta vykhovannia liudei z osoblyvymy potrebam 12(14). [In Ukrainian].
4. Kobylchenko V.V. (2016). Spetsialna psykholohiia na suchasnomu istorychnomu etapi: poshuk vlasnoi naukovoï identychnosti. Zhurnal "Pedahohika i psykholohiia" (2) [In Ukrainian].
5. Kostenko T.M. (2016). Rozrobka prohramy korektsii rozvytku z hlybokymy porushenniamy zoru : emotsiino-volova sfera. Problemy suchasnoho pidruchnyka: zbirnyk naukovykh prats. Kyiv: Pedahohichna dumka (12).
6. Kulbida S. V. (2006). Osvita KhKhI stolittia. Defektolohiia. № 2. 2006. S.54 – 56.